

Лідія Нестеренко

ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЛОСНИХ ПРАВЛІНЬ ЧЕРНІГІВЩИНИ В ПЕРШІЙ ПОЛ. ХІХ ст. ПО ОРГАНІЗАЦІЇ РЕКРУТСЬКОЇ ПОВИННОСТІ

У статті проаналізовано законодавство Російської імперії щодо комплектування армії в першій пол. ХІХ ст. та проведення військових реформ у Чернігівській губернії. Показано діяльність волосних правлінь Чернігівщини по організації рекрутської повинності державних селян та козаків.

Волость, волосне правління, рекрут, рекрутська система, козак, державні селяни.

Однією з найтяжчих повинностей, які виконували селяни державного відомства, була рекрутщина. Її виконували всі ті стани, які платили подушний податок, окрім колоністів і тих державних селян, що віддано служили на виборних посадах три триріччя. В сучасній історичній науці, на жаль, питання військової історії не належать до пріоритетних. Проте якщо сама рекрутська повинність хоч частково висвітлена дослідниками у ряді праць, то діяльність селянського самоврядування ще не знайшла належної оцінки ні в масштабах держави, ні в окремих регіонах.

У наукових працях П.А.Зайончковського, Л.Г.Безкровного, М.В.Бестужева та інших істориків проаналізовані способи комплектування російського війська, військові реформи ХІХ ст., причини невдач російської армії у військових кампаніях та ін.¹ Статистичні відомості про виконання військової повинності в Чернігівській губернії під час воєнних подій І половини ХІХ ст. містять розвідки М.С.Чуприни, О.О. Лейберова та ін.²

Місцеві архівні документи і матеріали дають можливість вивчити і проаналізувати нові напрямки проблеми. Завданням нинішнього дослідження є показ ставлення сільського населення до відбування рекрутської повинності, діяльності волосних правлінь Чернігівської губернії у забезпеченні виконання козаками та державними селянами рекрутської повинності, організації мирських зборів, придбанні для воїнів військового спорядження та наданні їм фінансової та матеріальної допомоги.

Рекрутська система комплектування війська, яка склалася на рубежі ХУІІ-ХУШ ст., цілком відповідала соціальній основі імперії, до якої входила майже вся територія України. Із селян, робітних людей та інших податних станів формувався рядовий склад, а з дворян - офіцери. Для свого часу рекрутська система була прогресивним явищем. Її введення дало можливість створити постійну регулярну армію, яка мала типову зброю і форму та перебувала на утриманні держави. Характерно, армія була однорідна і в національному відношенні, оскільки рекрутську повинність відбували з останньої чверті ХУШ ст. головним чином росіяни, українці й білоруси.

Напередодні прийняття рекрутського статуту 1810 р. волосними правліннями були зібрані і подані в окружні правління статистичні дані щодо кількості козаків, державних селян, міщан, що проживали у кожному з населених пунктів своєї волості. Проаналізувавши їх, у губернії, як і по всій Російській імперії, відбувся поділ на рекрутські дільниці, які стали основною одиницею для розподілу повинностей населення і збігалися з адміністративним поділом податних громад. За статутом 1810 р., рекрутська повинність перш за все поширювалася на сім'ї з великою кількістю робітників. Країна була поділена на рекрутські дільниці, які стали основною

© Нестеренко Лідія Олександрівна - кандидат історичних наук, старший викладач кафедри суспільних дисциплін Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К.Д.Ушинського.

одиницею для розподілу повинностей населення і збігалися з адміністративним поділом податних громад. Отож міщани мали свої дільниці, а селяни у волостях свої³. Кожна рекрутська дільниця охоплювала одну тисячу ревських душ. У волосні правління надійшли відомості про новоутворені дільниці та населенні пункти, що в них входили. Якщо населення одного села потрапляло у дві рекрутські дільниці, то їх розподіл покладался на місцеві органи управління. У Чернігівській губернії в 1832 р. державні селяни мали 68 рекрутських дільниць, у середньому від 1 до 5 на повіт. Правда, в Остерському повіті було 15, у Суразькому - 9, у Чернігівському - 8, у Новгород-Сіверському - 6, а у Мглинському повіті не було жодної повної. Державні селяни 6 населених пунктів Шуморовської волості Мглинського повіту були об'єднані в одну рекрутську дільницю з населенням 6 населених пунктів Голубовської волості Суразького повіту. Як видно, в одну дільницю входило населення 2 сусідніх волостей і повітів. Правда, в окремих густонаселених волостях було створено по кілька дільниць. Так, більшість населення Вигуровської волості Остерського повіту ввійшла до 2 повних дільниць, складених з населення тільки цієї волості, а решта населення - до дільниць, утворених у Гоголевській і Летковській волостях. Та ж ситуація була і в Євменській волості цього ж повіту⁴. Детально про кількість волостей і рекрутських дільниць у державних селян Чернігівської губернії можна дізнатися із таблиці № 1.

Таблиця № 1.

Кількість волостей і рекрутських дільниць у населених пунктах державних селян Чернігівської губернії в 1832 р.*

№ п/п	Повіт	Кількість волостей	Кількість рекрутських дільниць
1.	Ніжинський	5	3
2.	Чернігівський	7	8
3.	Конотопський	5	1
4.	Глухівський	5	5
5.	Кролевецький	5	3
6.	Остерський	8	15
7.	Козелецький	6	2
8.	Новгород-Сіверський	4	6
9.	Стародубський	3	1
10.	Мглинський	1	1
11.	Городнянський (Городницький)	4	5
12.	Борзнянський (Борзенський)	6	2
13.	Сосницький	6	5
14.	Суразький	4	9
15.	Новозибківський	2	3
	Всього	71	69

Служба в армії тривала 25 років, тому була, по суті, найтяжчим покаранням. Свого часу П.Пестель писав, що термінь служби настільки довготривалий, що його можна прирівняти до смертного вироку⁵.

Проекти скорочення терміну служби склалися у 1811 р., але через війни не були прийняті. Спеціально сформована комісія для вироблення нового рекрутського статуту після гострих дебатів у 1831 р. завершила над ним роботу. Новий проект зберіг принципові положення рекрутчини. Передбачалося розділити імперію на дві частини: північну і південну. До останньої входили й українські губернії. У кожній з них набори проводились окремо. До нового слід віднести можливість грошової заміни у розмірі 1 тис. руб. викупної за рекрута. Залишено право заміни одного рекрута іншим⁶. Весь нагляд за дотриманням цих норм був покладений на волосні правління.

Що стосується віддачі в рекрути найманців, то цією можливістю могли скористатися лише багаті селяни й козаки, які наймали за себе бідних чи сиріт. Волосні правління часто не втручались у процес складення та дотримання умов договорів між наймачем і найманим, тому з останніми траплялись випадки, коли гроші по договору

* Таблицю зроблено: ДАЧО. - Ф.152. - Оп. 1. - Спр. 174. - Арк. 1-23.

найму їм не сплачувались. Так, у 1836 р., коли козакам с. Ольшанки Чорнотицького волосного правління Єфиму та Івану Веремеєнкам прийшла черга йти до армії, вони уклали договір по найму за сім'ю на суму 800 руб. 08 коп. асигнаціями з круглим сиротою с. Волинки Павлом Шандривою. Сплативши йому лише 65 руб. 08 коп. від зазначеної суми, брати Веремеєнки здали його по четвертому малоросійському козакому набору. Лише після звернення в 1837 р. у Стародубську попечительну контору Марії Кузьменської, тітки, в якій перебував на вихованні сирота, Веремеєнки доставили Шандрібі через посередників ще 317 руб., а решту - 418 руб. зобов'язались сплатити з відсотками⁷.

У 1833 р. відбувся 98 набір по чотири особи з 1000 ревільких душ. Із Чернігівської губернії з державних селян було взято 260 воїнів, дванадцять зараховано за квитанціями і 820 повернуто з фізичними вадами. Для порівняння відмітимо, що у Псковській губернії в 1831 р. по 97 набору (чотири особи з 500 ревільких душ) з державних селян прийнято 554, 15 зараховано за квитанціями і 2184 чоловіки повернуто з фізичними вадами⁸.

У рекрутські присутствія волосні голови представляли списки з більшою кількістю рекрутів, аніж було потрібно. Причиною цього є повернення назад чоловіків, у яких були складні сімейні обставини (малолітні діти та ін.). Так, 31 січня 1837 р. голова Мошонської волості Городницького повіту звернувся до повітового начальника і передав письмове прохання казенного селянина с. Шепелева Данила Чепурка про звільнення його від рекрутської повинності у зв'язку з сімейними обставинами. У нього в сім'ї було троє дітей віком до 4 років. Чернігівське губернське присутствіє з дозволу цивільного губернатора звільнило рекрута від повинності, і 31 грудня цього ж року він повернувся додому, проте на його місце сільською громадою був призначений двадцятилітній рідний брат Давид Чепурка⁹.

Часто повертали чоловіків низьких за зростом, хворих, надто юних чи старих. Так, у рекрутському списку, поданому в 1831 р. головою Чаплівської волості, було 37 осіб, з яких рекрутським присутствієм було відібрано для відправлення в армію 33, а двоє були повернуті через хворобу, по одному - за фізичними вадами і віком; алтинівським волосним головою у списку визначено 38 чоловік, з яких відібрали 29, а 4 чоловіки повернені через хворобу, 3 - за фізичними вадами, по 1 - за сімейними обставинами та за віком; краснопольським волосним головою - 54 особи, з яких придатними до військової служби було лише 32 чоловіки, повернуто 11 хворих чоловіків, по 4 - за сімейними обставинами та фізичними вадами і 3 - за віком. Усього волосними головами було представлено 129 чоловіків, з яких було взято у рекрути 94¹⁰. У цьому ж році із рекрутського списку, поданого у Чернігівське рекрутське присутствіє головою Гриденської волості, у червні був відібраний для малоросійських козаких полків 41 чоловік, із списку, поданого головою Мишковської волості, - 29, із списку Лишицької волості - 25 воїнів¹¹. У вересні цього ж року із списків, поданих головою Мишковської волості, відібрано ще 15 чоловік, із списків Гриденського волосного голови - 17, голови Лишицької волості - 12 козаків¹². У 1833 р. з державних селян Чернігівської губернії по 98 рекрутському набору було відібрано рекрутськими присутствіями 260 воїнів, 12 зараховано за квитанціями і 820 чоловік повернуто з фізичними вадами¹³.

Для кращої організації наборів у 1838 р. північна і південна зони були поділені ще на західну і східну. Це дало можливість регулювати набори по 4 зонах у мирний час. При потребі набори могли проводитись у 2-3 і навіть у всіх 4 одночасно. У 1836 р. П.Д.Кисельов підняв питання про перехід на жеребкувальну систему для державних селян. Її суть зводилася до того, що в основу були покладені сімейні списки, розділені на три розряди. Бездомні, безсімейні одинаки і сім'ї з 4 і більше робітниками зараховувались до 1-го розряду; так звані „трійники" - до 2-го розряду; а „двійники" і ті двійники, що уже дали рекрутів раніше виданого закону, - до 3-го. На основі цього склалися призовні списки юнаків не молодших 21-річного віку. Жеребкування спочатку проводилось у 1-ому розряді, далі у 2-ому, а вже потім у 3-ому. Проте ця система була запроваджена для державних селян лише у 1854 р. і проіснувала до військової реформи 1874 р.¹⁴

На волосні правління покладався нагляд за дотриманням правильності жеребкування і черги відбування рекрутської повинності. Так, у 1849 р. при проведенні жеребкування по 8 рекрутському набору в Буромське товариство Іченської волості прибув для здійснення нагляду волосний голова Е. Коршец. Із 12 осіб, що були у сімейних списках по 1 розряду, були вибрані 5 осіб¹⁵, із 5 осіб, які були у сімейних списках по 2 розряду, - лише 4, оскільки один із казенних селян Степан Прошукін перебував за межами волості¹⁶. В цьому ж році під час проведення жеребкування у Пекарському сільському товаристві Голенської волості туди прибув голова Єфим Згоба. Із чотирьох осіб, які значилися у списку по 1 розряду, було взято двоє і один чоловік із списку 2 розряду. Інші кандидати не пройшли через захворювання на золотуху та цингу¹⁷. В 1849 р. з цією місією прибув до Змітневського сільського товариства сосницький волосний голова Антон Залько. Із семи осіб, що значились у списках 1 розряду, було визнано здоровими чотирьох, а з шести осіб, наявних у списках 2 розряду, відібрано двох. Усі інші були визнані непридатними до служби¹⁸. Після проведення жеребкування сільські писарі готували формулярні списки, які подавались у волосне правління. В них, окрім прізвища та імені, писар указував вік, зріст, особливі прикмети (колір волосся та очей, форма брів і губ), сімейний стан (вказувались імена дружини, дітей), грамотність, володіння ремеслами. Волосним писарем оформлювався один список для відправлення в губернське рекрутське присутствіє. Характерно, що, окрім підпису під формулярними списками сільського старшини, обов'язково свої підписи ставили волосний голова та повітовий начальник.

Для козаків Чернігівської губернії були особливі умови виконання рекрутської повинності. В екстремальних ситуаціях із козаків формували спеціальні додаткові формування - козачі полки, комплектація яких повністю лягала на їх плечі. Так, в 1807 р. на формування міліції, ополчення та ін. були витрачені великі суми. Організація шести полків у Вітчизняну війну обійшлась їм 40 млн. руб., а у 1831 р. формування восьми козачих полків і шістнадцяти резервних ескадронів - більше ніж 500 тис. руб.¹⁹.

У зв'язку з малоземеллям, важким податковим тягарем, витратами на організацію полків - тимчасові пільги, подаровані урядом у вигляді відстрочок платежів, навіть анулювання заборгованості, не поліпшували становища козаків. У 1841 р. козакам Чернігівської і Полтавської губерній було зроблене полегшення по виконанню військової повинності: замість щорічного набору по 5 чоловік із тисячі ревільських душ, набір проводився раз у два роки по 8 чоловік. Термін служби встановлювався 20-річний: 15 - строкової служби і 5 - безстрокової відпустки²⁰.

Під час проведення реформ волостей П.Д.Кисельовим були розширені обов'язки волосних правлінь щодо виконання державними селянами і козаками рекрутської повинності. До їх функцій належав нагляд за складанням у сільських товариствах чергових рекрутських списків, які відтворювались через кожне триріччя. Списки складались у трьох екземплярах, з яких один залишався у товаристві, а два направлялись у волосне правління. Звідти один список передавався через окружного начальника в Палату державних маєтностей, а інший зберігався у волосному правлінні. Одним із завдань волосного правління був нагляд за внесенням відміток про рух населення у рекрутських списках сільських товариств²¹.

Після оголошення царського маніфесту щодо проведення нового рекрутського набору волосне правління отримувало з окружного правління дані Палати державних маєтностей про кількість козаків чи казенних селян, яких необхідно поставити волості по набору. Так, згідно з рознарядкою, що отримали волосні правління Глухівського повіту в 1818 р., Марчихинобудинська волость мала поставити по набору 10 рекрутів, Воронежська, Тулиголовська і Липольська - по 9 воїнів, Єсманська і Березовська - по 8 рекрутів. По стільки ж воїнів мали поставити і у Кролевецькому повіті. Так, із Іванівської волості мало прибути 11 рекрутів, Коропської - 9, із Атюської, Алтинівської - по 8, з Успівської - 7, з Понорницької - 6, Покошицької - 5 воїнів. Дещо більшу кількість рекрутів мали поставити волості Конотопського повіту - 13, Подлипенська і Краснянська волості - по 12, Батуринська і Голюньська - по 11, Дмитровська - 8, Обмачівська - 4 рекрути. Черницька і Слобідсько-Новгородська волості Новгород-Сіверського повіту мали здати у рекрути по 12 чоловік, Івотська - 11²².

Після опублікування маніфесту від 29 січня 1855 р. про набір на тимчасову службу ополчення із малоросійських козаків 7 травня виходить положення про малоросійські кінні козацькі полки. Із кожної тисячі душ дорослого населення 12 рекрутів направлялися в 5 і 6 полки. Кожен полк складався із 1083 чоловік.

Відразу ж після їх опублікування кожне волосне правління отримало рознарядку щодо козаків у залежності від загальної кількості жителів „вільних станів". У середньому виходило по одному козаку від кожних 86 ревізьких душ. Згідно зі звітами волосних голів у Борзенське повітове правління, Іченською волостю було поставлено 62 воїни, Шаповалівською - 54, Борзенською - 69, Івангородською - 60, Комаровською - 55, усього 300 воїнів²³. З волосних правлінь у сільські товариства надійшли розкладки про кількість рекрутів, необхідних для збору з сільських товариств. Волосний голова і засідателі розглядали і затверджували ухвали сільських товариств про грошові збори для виконання рекрутської повинності. По закінченні набору волосне правління робило детальний звіт віддатчикам про суми, ввірені їм на здачу рекрутів, і віддавало його разом із оригіналами рахунків та документами віддатчиків через окружного начальника в Палату державних маєтностей²⁴.

У 1851 р. Шаповалівське волосне правління затвердило приговори сільських сходів Шаповалівської волості про розкладку податку з кожної душі в розмірі 16 коп. на здачу рекрутів по 13 набору. Згідно з цим з 4523 душ, що проживали у волості, було стягнуто 723 руб. 68 коп. Кошти, що залишилися від минулих наборів, а саме 61 руб. 67,25 коп., зберігались у волосному правлінні. Всього після проведення збору стало 785 руб. 35,25 коп. На рекрутів було витрачено 584 руб., 35,25 коп. Решта - 201 руб. - залишились на збереженні у волосному правлінні. З 4524 душ, що підлягали рекрутській повинності, було зібрано, у відповідності з новим законом, 35 рекрутів та 1 найманець, за якого сім'я сплатила 142 руб. 80,5 коп. Здача одного воїна коштувала 16 руб. 69,5 коп., загалом було витрачено 584 руб. 35,25 коп.²⁵ Всього в Чернігівській губернії у 1853 р. було взято в рекрути 1533 козаки, а у 1855 р. - 1532²⁶.

Так, у 1853 р. козаки губернії тільки на обмундирування одного рекрута збирали по 10 руб. 20 коп.²⁷ Можна припустити, що на 1533 було зібрано 15636 руб. 60 коп. Недоїмок по рекрутському збору не допускали.

Після оголошення рекрутського набору з волосних правлінь розсилали в сільські товариства розкладки Палати державних маєтностей про кількість рекрутів, необхідних для збору з сільських товариств²⁸. Так, після опублікування маніфесту від 29 січня 1855 р. про набір на тимчасову службу ополчення із малоросійських козаків, 7 травня виходить положення про малоросійські кінні козацькі полки. Із козаків Чернігівської губернії передбачалось набрати 2 полки - № 5 і 6. Збір козаків визначався дванадцятьма козаками із тисячі душ. Кожен полк складався із 1083 чоловік.

Кожен повіт отримав рознарядку щодо кількості козаків у залежності від загальної кількості проживаючих „вільних станів". Потім вони розподілялися по волостях. У середньому виходило по одному козаку від кожних 86 ревізьких душ. Згідно зі звітами волосних голів Борзенського повіту у повітове правління, населенням було поставлено 300 воїнів: з яких Ічнянською волостю - 62, Шаповалівською - 54, Борзенською - 69, Івангородською - 60, Комаровською - 55²⁹.

Усі витрати на облаштування та утримання козаків проводилися за рахунок козацьких товариств та загального земського збору. При поставці козаків товариства повинні були спорядити їх необхідним одягом та внести гроші до місцевих повітових казначейств під квитанції за визначеними у Чернігові цінами на придбання частини форменого одягу. Крім того, населення забезпечувало ще 6-місячне утримання з розрахунку на одного козака - 10 пудів 35 фунтів муки, 1 пуд 5 фунтів круп. Продукти харчування збиралися раз у півтора місяця³⁰. У 1855 р. для 54 воїнів, поставлених Шаповалівською волостю, козаками було зібрано 587 пудів 7 фунтів муки, 60 пудів 7 фунтів круп, 82 сорочки, 3 пари чобіт³¹.

Так, у 1855 р. Шаповалівське волосне правління затвердило і мирський збір у розмірі 28,5 коп. із ревізької душі. Згідно з ним, для воїнів у даній волості було зібрано 1274 руб. 23 коп. Витрати на одного козака становили в цьому році 13 руб. 34,5 коп., а на всіх козаків було витрачено 720 руб. 49,5 коп. Таким чином, сума грошей, зібрана

населенням Шаповалівської волості, була майже удвічі більшою від потрібної³².

В основу завищених розмірів податку закладалися місцеві ціни на продукти, які навіть у сусідніх волостях були різними. До того ж урядовці розраховували на низьку платоспроможність населення. В разі несплати податку певною кількістю осіб сума, що залишилась не сплаченою, знову розкладалась на багатих домогосподарів. Суми грошей, що залишились від набору, відправлялись до волосного правління. Ці кошти, як правило, використовувались при наступних рекрутських наборах, проте часто волосні голови спонукали сільські товариства пожертвувати їх військовим.

Відбір козаків проводився на сільських сходах. У першу чергу відбирали безсімейних одинаків, бездомних або чоловіків, у сім'ях яких було 4 і більше робітники, потім - із родин з трьома робітниками, а останніми були сім'ї з двома робітниками³³. Винятки робились для тих осіб, які мали іти на службу у двох наступних рекрутських наборах. Проте всі деталі розкладки і призначення сімей безпосередньо залежали від рішення сходів. Часто сімейні списки складалися так, щоб звільнити від рекрутчини багатих домовласників. Багаті селяни платили по 300-500 руб., прагнучи за будь-яку ціну відкупити своїх синів. Місцеве керівництво при цьому обмежувалося спостереженням і збереженням "благочинності і порядку", поясненням правил і наданням пропозицій сходу щодо вирішення приватних прохань. Хоча траплялись випадки, коли місцеві чиновники, перебуваючи в поселенні, самі складали списки, вимагаючи у селян хабарі³⁴.

Окрім цього, обмежувався і вік козаків 20-43 роками, зростом не менше 2 аршинів 2 вершків (1 аршин - 0,7112 м, 1 вершок - 44,45 мм). Воїни повинні бути фізично здоровими, без ран, гриж, каліцтв тощо.

На сільських сходах також вибиралися супроводжуючі й відповідальні за організовану доставку до місць збору рекрутів, провіанту та фуражу. Всі рішення щодо збору коштів та провізії, їх витрат оформлялися ухвалою сільського сходу. В кінцевому підсумку відповідальні звітувалися за витрачені кошти перед односельцями. Під час проведення набору у товаристві заводився окремий зошит, у який заносили всі кошти, що були зібрані і витрачені на здачу воїнів. Затверджені звіти витрачених сум відправлялись у волосні правління, а звіди до повітових правлень.

3 серпня 1855 р. з'явився указ Сенату про створення державного ополчення із державних та приватних селян. У рознарядках, розісланих волосними правліннями у сільські товариства, вказувалося, що ратники набиралися у розрахунку 25 чоловік із тисячі душ. Уряд боявся озброювати велику кількість селян, оскільки регулярна армія була в Криму і у разі повстання в уряді не вистачило б сил на його придушення. Формування дружин ратників проходило так само, як і козаків. Відбиралися фізично здорові селяни віком 20-45 років, але допускалися і 17-річні юнаки міцної статури і високого зросту.

Умови відбору ратників сільськими сходами були такими, як і в козаків. Сільські товариства забезпечували ратників обмундируванням: сорочками, овечим кожухом, шкіряними рукавицями на сукняній підкладці, шароварами, чобітьми, шапкою тощо, а також 9-місячним провіантом та фуражем, виходячи із розрахунку на одного воїна 16 пудів** 12,5 фунта*** борошна, 1 пуд 27,5 фунта круп та фуражу за кількістю коней. Весь провіант поставлявся трьома рівними партіями: через кожні 3 місяці³⁵. Допускалися заміни продуктів і фуражу грошми. Замість одного пуда житнього борошна потрібно було сплатити 80 коп., гречаної крупи - 90 коп., сіна - 25 коп. Для придбання необхідних продуктів та спорядження проводився мирський збір. Шаповалівське волосне правління дозволило зробити збір у розмірі 50 коп. з ревізької душі³⁶.

Під час формування ополчення в даній волості було взято 14 ратників. Поставляли в ополчення воїнів також і поміщики. Під час перебування селян в армії поміщики і сільські товариства звільнялись від сплати податків за них. У разі загибелі ратників вони отримували залікові та рекрутські квитанції. Всього по губернії в 1855 р. було набрано 9 дружин ратників, по 1089 чоловік у кожній. Місцеве керівництво по рекрутських наборах зобов'язало надати у 1853 р. із селян різних найменувань

** 1 пуд - 16,3805 кг.

*** 1 фунт - 409,5124

116 рекрутів, у 1854 р. - 7976, у 1855 р. - 4921³⁷. У загальному, під час Кримської війни, за офіційною статистикою, було взято більше 22 тисяч селян різних відомств і понад 5 тисяч козаків.

Таким чином, у 1855 р. тільки на ополчення державними і поміщицькими селянами було поставлено близько 10 тисяч чоловік. А по рекрутських наборах у 1853 р. із селян недержавного відомства надійшло 116 рекрутів, у 1854 р. - 7976, у 1855 р. - 4921³⁸. У загальному, під час Кримської війни, за офіційною статистикою, було взято більше 22 тисяч селян різних відомств і понад 5 тисяч козаків.

Під час Кримської війни патріотичні почуття у населення Чернігівщини проявлялися і через добровільні пожертвування. Їх розміри залежали від достатків і "любові до Вітчизни"³⁹. Держава всіяко сприяла благочинності населення. У місцевій пресі постійно публікувалися дані про зроблені пожертви. Від імені імператора висловлювалися подяки конкретним особам або цілим громадам. Нерідко чиновники власним прикладом заохочували населення. Так, у 1854 р. чиновники Ніжинського магістрату на користь діючої армії зібрали 260 руб.⁴⁰. У наступному році службовцями Чернігівської палати державних маєтностей, повітовими начальниками і членами повітових правлінь було зібрано на військові потреби 288 руб. 65,5 коп.⁴¹.

У сільських місцевостях для збору пожертвувань залучали волосних або сільських урядників. Показуючи населенню приклад, вони перші вносили грошові суми. Зібрані кошти передавали безпосередньо військовому керівнику чи відправляли у повітові казначейства, де згодом витрачали за призначенням. У 1854 р. державними селянами Козлянської, Пакульської, Седневської, Горбовської волостей Чернігівського повіту на користь 1-го батальйону Нарвського єгерського полку було зібрано 833 руб. 70 коп. і передано командирі полку⁴². Для 2 драгунської дивізії у м. Кобижчі Козелецького повіту було зібрано тільки малозабезпеченими козаками 835 руб. і передано військовій частині⁴³. В цілому по Чернігівській губернії у цьому році було передано державними селянами на користь діючої армії 3156 руб.⁴⁴.

У 1855 р. при комплектуванні козачих полків та дружин ратників зростали і пожертви. Гроші, як правило, перераховувалися не тільки із особистих збережень громадян, а й за рахунок коштів сільських товариств, що залишилися від здачі рекрутів. Згідно з рішеннями сходів, населення Шаповалівської волості Борзенського повіту в 1855 р. перерахувало на потреби армії із залишкових коштів 86 руб., а із особистих заощаджень - 13 руб. 95,5 коп. Населення Комаровської волості зібрало 53 руб., а Ічнянської - 100 руб. Усього у повіті було зібрано близько 253 руб.⁴⁵.

Важко розділити патріотичність населення за станами, бо всі вони матеріально підтримували армію під час військових дій. Далеко не точні підрахунки засвідчують найбільшу активність населення державного відомства.

Крім цього, зібрані суми могли передаватися конкретним військовим формуванням в обхід волосних правлінь. Так, державними селянами Новозибківського і Стародубського повітів у дружину ратників № 206 було передано 209 руб. А в дружину № 207 державні селяни Суразького повіту передали 304 руб. Державними селянами і міщанами Кролевецького і Конотопського повітів дружині № 203 було зібрано 1033 руб. Воїнам дружини № 204 міщанами та державними селянами Сосяницької волості було подаровано 75 руб., а козаками Менської волості - 109 руб.⁴⁶.

За ініціативою волосних і сільських правлінь селяни збирали для військових продукти харчування, фураж тощо. Під час переходу через губернію 2-ої драгунської дивізії населенням Ніжинського повіту було передано 2000, а в Остерському повіті - 200 пудів сіна⁴⁷. У м. Мена державні селяни подарували по одній парі волів для кожної роти 1-го батальйону Нарвського Єгерського полку⁴⁸. На користь 8 Піхотної дивізії поселянами губернії було передано 109 пудів 20 фунтів сушеної квашеної капусти. Для поранених було зібрано 208 пудів 20 фунтів корпії і 7 пудів компресів⁴⁹. Державні селяни Голубовської, Погорської, Неглюбської волостей ратникам, які набирались із їх населених пунктів у 1855 р., подарували 304 кожухи. А селяни Новоропецької і Сачковської волостей разом з поміщиками подарували 190 кожухів⁵⁰.

Таким чином, за ініціативою місцевих органів управління на потреби армії населенням було зібрано багато грошей, провіанту, фуражу, одягу тощо. Наведені факти

свідчать, що під час Кримської війни пожертвування були постійними. Раніше заготівля взуття та спорядження для армії постачалося за державними замовленнями, які виконувалися підрядчиками. Різке збільшення армії під час військових дій не давало їм можливості відразу доставити в армію все обмундирування і тому доводилося залучати до його пошиття місцевих кравців. Волосні голови зобов'язували сільське керівництво залучати для пошиття взуття і військового обмундирування воїнів-кравців та майстрів по ремонту і пошиттю взуття із місцевого населення.

За наказом повітового керівництва волосні правління готували списки майстрів своєї волості. Волосні голови зобов'язували сільських старшин і старост знайти майстрів і подати їх іменні списки у волосні правління. Так, у 1855 р. із с. Тростянки побажали брати участь у пошитті 3 чоботарі, із с. Головеньки - 4 кравці і 7 чоботарів, із с. Шаповалівки - 7 кравців і 14 чоботарів, із с. Стрільників - 9 кравців і 3 чоботарі, із с. Ніколаївки - 3 кравці і 2 чоботарі, із с. Високого - 2 кравці і 2 чоботарі. Всього у списках Шаповалівського волосного правління значилися імена 31 чоботаря та 25 кравців⁵¹. За роботу майстер отримував по 1 руб. сріблом. Майстри, а це були лише чоловіки, самі забезпечували себе продуктами харчування та обладнанням (голками, прасками та ін.). Майстрів, які не закінчили жнива, волосні голови тимчасово звільняли від пошиття взуття та форми для воїнів⁵².

З патріотичних почуттів у місцях великого скупчення ремісників приватні майстри нерідко бралися шити обмундирування безкоштовно. У Ніжині, Борзні, Конотопі, Козельці, Острі кравці безплатно зобов'язалися пошити для резервної бригади 16-ої піхотної дивізії 1600 мундирів. При потребі майстри відряджалися для виконання цієї повинності прямо у військові частини. Із цих п'яти населених пунктів для пошиття обмундирування резервної бригади 17-ої піхотної дивізії було відправлено до штабу 342 кравців⁵³. За проведену роботу в цих бригадах, а також у запасній дивізії 3-го піхотного корпусу майстри заробили 8738 руб. 60 коп. Більшу частину цієї суми вони пожертвували на потреби армії⁵⁴.

Поразка у Кримській війні змусила військове відомство знову повернутися до системи комплектування війська. Війна показала застарілість рекрутської системи, яка стала гальмом розвитку військової тактики. При такому комплектуванні стала очевидною неспроможність армії захищати вітчизну. У перші 5 років по закінченні війни справа далі розмов не пішла, хоч відбулося деяке скорочення терміну служби із 15 до 12 років з „безстроковою відпусткою“⁵⁵.

Поштовхом до реформ в армії також були численні недопоставки рекрутів. У звітах волосні голови вказували основні причини: стан здоров'я, каліцтва, масові втечі і відсутність людей у волості під час призову через перебування на заробітках. Так, у 1858 р. із волостей Новгород-Сіверського повіту не прибуло 9 рекрутів, із волостей Кролевецького повіту не з'явилися 13 чоловік, з яких 6 не поставила Кролевецька волость, із Конотопського - 17, з яких 14 перебували під час призову за межами волості, із Стародубського - 25. Багатьох було визнано непридатними до служби. В Стародубському повіті таких було 12 чоловік, у Городнянському - 32, а в Новозибківському - 73⁵⁶.

З відміною кріпосного права склалися сприятливі умови для ліквідації рекрутської системи. Вже в 1862 р. у військовому міністерстві була сформована комісія для перегляду рекрутського статуту, очолювана членом Державної ради Бахтіним. Вона повинна була виробити заходи для процесу ліквідації системи варварських прийомів проведення рекрутських наборів як обтяжливих для народу і принижуючих звання солдата⁵⁷. Комісія пропонувала залишити саму систему, змінити лише порядок призовів. З 1863 р. набори проводилися в країні без поділу її на зони. В повітових містах і містечках формувалися рекрутські присутствія. Відмінено принизливий, схожий на арештантський, одяг новобранців під час переїзду на місце служби. Інші моменти реформ представниками реакційних кіл відкидалися через небажання розпрощатися з кріпосницькими порядками⁵⁸.

Проте нічого не змінилось у пореформенний час у виконанні рекрутської повинності селянами і козаками. Такими ж високими залишились і витрати на спорядження сільськими товариствами рекрутів. Так, в 60-х рр. XIX ст. спорядження одного

рекрута коштувало сільським громадам у Чернігівській губернії від 17 руб. 52 коп. до 24 руб. 86 коп., у Полтавській губернії - від 17 руб. 92 коп. до 23 руб. 76 коп., а в Харківській - від 17 руб. 82 коп. до 21 руб. 81 коп.⁵⁹. Як видно, для належного виконання рекрутської повинності селяни постійно витрачали досить великі кошти.

Не змінились у пореформенний час і функції волосних правлїн щодо забезпечення справного виконання селянами цієї повинності. Це введення у новостворених волостях чергового або жеребкувального порядку несення повинності, нагляд за оформленням списків тощо. Скарги селян на сільські і волосні товариства віддавали мировому посереднику для передачі на розгляд повітового мирового з'їзду⁶⁰.

З метою завершення військової реформи на початку 70-х рр. XIX ст. була створена нова комісія для вироблення нового статуту про військову повинність, який був затверджений і почав втілюватися в життя з 1 січня 1874 р. Цим самим завершився процес комплектування масової армії в Росії на буржуазних принципах.

1. Зайончковский П.А. Военные реформы 1860-1870 -х гг. в России. - М.: Изд. Московского ун-та, 1852. - 371 с.; Безкровный Л.Г. Русская армия и флот в XIX в. М.: Наука, 1974; Бестужев М.В. Крымская война 1853-1856 гг. - М., 1956. - 287 с.

2. Чуприна М. Участь населення Чернігівщини у війні проти французьких загарбників. - Сіверянський літопис. - 1998. - № 3. - С.62-71.; Лейберов О.О. Ніжинські ополченські частини у подіях 1812-1814 рр. та Кримській війні. // Збірник матеріалів II Міжнародної конференції „Знаки питання в історії України: Українська історія в європейському контексті”. - Ніжин, 2005. - С.31-35.

3. Безкровный Л.Г. Вказана праця. - С.71.

4. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). - Ф.152. - Оп. 1. - Спр. 174. - Арк. 1-23.

5. Безкровный Л.Г. Вказана праця. - С.75.

6. Там само. - С.75.

7. ДАЧО.- Ф.152. - Оп.1. - Спр. 182. - Арк. 11

8. Там само.- Ф.128. - Оп.1. - Спр. 3433. - Арк. 7 - 12.

9. Там само. - Ф.152. - Оп.1. - Спр. 182. - Арк. 11.

10. Там само. - Спр. 15. - Арк. 1-7.

11. Там само. - Спр. 170. - Арк. 1-15.

12. Там само. - Спр. 171. - Арк. 1-8.

13. Там само. - Ф.128. - Оп.1. - Спр. 3433. - Арк. 7-12.

14. Безкровный Л. Г. Вказана праця. - С.75.

15. ДАЧО. - Ф.152. - Оп.1. - Спр. 26. - Арк. 1-6.

16. Там само. - Спр. 25. - Арк. 1-4

17. Там само. - Спр. 28. - Арк. 1-8.

18. Там само. - Спр. 30. - Арк. 1-8.

19. Шандра В. Малоросійське генерал-губернаторство 1802-1856 рр. - К.: Державний комітет архівів України, 2001. - С. 321.

20. Лазанская Т.И. Государственные крестьяне в период кризиса феодально-крепостнической системы. - К.: Наукова думка, 1989. - С.74.

21. Учреждение властей и мест волосных и сельских // СЗРИ. - Спб., 1842. - Т.1., Ч.2. - § 4606-4608.

22. ДАЧО.- Ф.128. - Оп.1. - Спр. 2114. - Арк. 1 - 12.

23. Там само.- Ф.807. - Оп.1. - Спр.857. - Арк. 28.

24. Учреждение властей и мест волосных и сельских // СЗРИ. - Спб., 1842. - Т.1., Ч.2. - § 4610, 4613, 4618.

25. ДАЧО - Ф.807. - Оп.1. - Спр. 370. - Арк. 261.

26. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния. - Чернигов, 1865. - С. 134-135.

27. Лазанская Т.И. Вказана праця. - С.73.

28. Учреждение властей и мест волосных и сельских // СЗРИ. - Спб., 1842. - Т.1., Ч.2. - § 4610.

29. ДАЧО. - Ф.807. - Оп.1. - Спр.857. - Арк. 28.

30. Там само. - Ф. 809. - Оп.1. - Огр. 45. - Арк. 5.
31. Там само. - Ф. 807. - Оп.1. - Г ^ . 857. - Арк. 37.
32. Там само. - Арк. 89-103.
33. Безкровный Л.Г. Вказана праця. - С.75.
34. Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселева. - Т.1, М.,Л., 1946. - С.66.
35. ДАЧО. - Ф.807. - Оп.1. - С ^ . 858. - Арк. 16.
36. Там само. - Арк. 40, 94.
37. Домонтович М. Вказана праця. - С.134-135.
38. Там само. - С.134-135.
39. ДАЧО. - Ф.807. - Оп. 1. - С ^ . 859. - Арк.1.
40. Черниговские губернские ведомости (далі ЧГВ). - 1854. - 13 грудня. - С. 1.
41. Там само. - 1855. - 15 серпня. - С.1.
42. Там само. - 1854. - 1 травня. - С.1.
43. Там само. - 1854. - 3 квітня. - С.1.
44. Відділ державного архіву Чернігівської області в Шжині (далі ВДАЧО у ффі-жині.) - Ф.341. - Оп.1. - &гр. 843. - Арк. 4.
45. ДАЧО. - Ф. 807. - Оп. 1. - &гр. 859. - Арк. 30-32.
46. ЧГВ. - 1856. - 23 квітня. - С.1.
47. Там само. - С. 1.
48. Там само. - 1854. - 3 квітня. - С.1.
49. Там само. - 1854. - 1 травня. - С.1.
50. Там само. - 1854. - 3 квітня. - С.1.
51. ДАЧО. - Ф. 807. - Оп. 1. - &гр. 857. - Арк. 75, 76, 80, 82.
52. Там само. - Арк. 114-115.
53. ВДАЧО в Шжиш. - Ф. 343. - Оп. 1. - &гр. 735. - Арк. 38.; ЧГВ. - 1855. - 31 січня. - С.1.
54. ЧГВ. - 1855. - 2 травня. - С.1.
55. Безкровный Л.Г. Вказана праця. - С.75.
56. ДАЧО. - Ф.137. - Оп.1. - Огр. 215. - Арк.16-23.
57. Зайончковский ПА. Военные реформы 1860-1870 -х гг. в России. - М.: Изд. Московского ун-та, 1852. - С.82.
58. Безкровный Л.Г. Вказана праця. - С. 83.
59. Бойко В. Чисельність, розселення та соціально-правове становище державних селян Лівобережної України на передодні реформи 1866 р. // Оверянський літопис. - 2000. - №2. - С. 85.
60. Документы крестьянской реформы // Российское законодательство X-XX вв. Тексты и комментарии: В 9-и т. / Под общ. ред. и с предисл. О.И. Чистякова. - М: Юридическая литература, 1989. - Т.7. - §§ 194, 207.

В статье проанализировано законодательство Российской империи относительно комплектации армии в первой пол. XIX в. и проведение военных реформ в Черниговской губернии. Показано деятельность волостных правлений Черниговщины по организации рекрутской повинности государственных крестьян и казаков.

Ключевые слова: волость, волостное управление, рекрут, рекрутская система, казак, государственные крестьяне.

The legislation of the Russian Empire concerning the brining army up to strength in the first half of XIX century and the military reform in the Chernihiv province were analyzed in this article. The activity of the volost boards in the Chernihiv region connected with the organizing the recruit obligations of state peasants and Cossacks are shown in it.

Key words: *volost, volost board, recruit, recruiting system, Cossack, state peasants.*